

L. I. 78
1927. 17.

E 179/19

IRODALOM ÉS ÉLET

ÍRTA

HANKISS JÁNOS

A „DEBRECENI SZEMLE“ KIADÁSA

— 1931

IRODALOM ÉS ÉLET*

Nem fog meglepni senkit, ha az irodalomtudományt tömlőhöz vagy vesszőnyálához hasonlítjuk, amelyben egészen heterogén tudományok férnek meg egymás mellett. Ha az irodalomtudósok magyar földön tartandó első nemzetközi kongresszusán magának az irodalomelméletnek s az irodalomkutatás módszertanának több napot kell szentelni, ez nemcsak s nem is elsősorban az anyag gazdagságát s a tudomány életképességét mutatja. Egymással merőben ellentétes, egymást kizáró vagy féligmeddig keresztező programok küzdelmére van kilátás, s messziről úgy látszik, mintha a programlokomotívok összeütközését nem lehetne kikerülni. A katasztrófa nem is maradna el, ha — amint sokan hiszik — egyetlen sín pár bonyolítaná le az irodalomkutatás egész forgalmát. De amikor a mozdonyok közelebb jutnak egymáshoz, kiderül, hogy párhuzamos sínek légiója fogadja őket s veszélytelenül eldüböröghetnek egymás mellett. A pozitív irodalomtörténet s a modern orosz formalizmus, a szellemtörténet és az összehasonlító módszer azért nem pusztulnak el az egymás ellen folytatott harcban, mert az irodalom körül mindegyiknek jut szerep s egyik sem teszi fölöslegessé a másikat. Az irodalomkutatásnak vannak tisztán történelmi részletei, de vannak lélektani, művészetelméleti, filozófiai, ideológiai jellegű feladatai is, s minden tehetség, minden temperamentum megtalálhatja ott a neki valót, — majdnem annyira, mint a klasszika filológiában, ebben a jellegzetes tudományszövetkezetben. Bonyolulttá teszi a helyzetet a *kritika* is, amely a mai irodalomtörténetírásban is középponti piederstálra tart igényt, pedig rendesen csak kissé modernizált szókinész leplezi azt a nagy elvi bizonytalanságot, amely joggal retteg a tudomány csarnokából való kiutasítástól. A kritika modern virágzásának korában, a XIX. század végén alig lehetett már titkolni, hogy a kritikában a kritikus egyénisége maradandóbb a kritikus megállapításainál, s a kritika szubjektív művészet, líra a líráról, kép a képről. Még kedvező eset — mondták a Taine-Faguet-Brunetiére-Lemaître korszak gáncsoskodói —, ha a tükör keretéből tükör helyett egy értékes kritikus önarcképe néz felénk... De hagyjuk a kritikát s ne bocsátkozunk jóslásokba jövője felől. Elég annyi, hogy a szubjektív, sőt impresszionista kritika elkerülhetetlen összetévesztése az irodalomtörténet egyes feladataival főképp a laikusok előtt még zavarosabbnak mutatja az irodalomkutatás problematikáját.

Ez a zavar, amely nem ritkán a túlságosan specializálódott szakembereken is erőt vesz, kétségkívül sokat árt az irodalomtudomány megbecsültetésének, s ezzel kapcsolatban az irodalomkutatók önbizalmának. Az „exakt” tudományok csontvázszerű áttekinthetősége után nehezebb türelmet és elismertetést szerezni olyan tömlőtudománynak,

* Vázlatok egy készülő könyvhöz. Az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson (Budapest, 1931 május 21—24.) tartandó előadás gondolatmenete.

amelyet a világos vonalak nem jellemezhetnek, — akár irányvonalakra, akár határvonalakra gondolunk. S valljuk be őszintén: az irodalomtörténeti kézikönyvek oly sokféle származású, annyi különböző módszerrel nyert eredményt, értékes és bazarárut halmoznak egymás mellé, hogy ebben a színes vásárban a járókelőt nem is érintheti a tudományosság megszokott levegője.

Ez egyébként azért is hiányzik, mert az irodalommal szemben senkisé is érzi magát laikusnak. Az a témakör, amelynek — hogy problematikusabb multba ne menjünk vissza — Aristotelesnél már századokra kihatóan szabályozott medre volt, régen szétáradt a mindennapi életbe, *laicizálódott*, — annál is inkább, mert az irodalom s az élet összefonódása miatt ezt nem is lehetett volna kikerülni. Míg az elromlott gépről csak mérnökök, a balesetet szenvedett beteg diagnózisáról csak orvosok nyilatkoznak, addig az irodalmi kérdések a jóhiszemű laikus orvvadászok előradója. Szeretni nagyon szeretik az irodalomtörténetet, de nem tartják olyan „tudománynak“, mint azokat, amelyeknek szentélye előtt őrt áll a szakszerűség félelmetes szimbóluma.

Nyilvánvaló, hogy a közönség véleménye nem perdöntő. Ha az „alkotó“ művészet parazitáinak is tart bennünket, véleménye csak mint tünet érdekelhet. De ha meg vagyunk győződve egyfelől író és közönség munkatársi viszonyáról, másfelől az irodalom és az emberi élet szoros összefüggéséről, az ilyen tünet értékeléséből azt a morális parancsot olvassuk ki, hogy igyekeznünk kell eloszlatni munkánk egerőit a heterogén feladatokkal, az irodalomismeret elsőkélyesedésével s tudós és laikus nivellálódásával járó, nyomasztó felhőzetet.

Ha az irodalmat nem akarjuk játéknak, szórakozásnak vagy lelki fényűzésnek bélyegeztetni, legelőször azzal a régi előítélettel kell leszámolnunk, hogy az irodalom, ez a kifejező művészet határozottan különbözik és megkülönböztethető a „valóságtól“, amelyet „utánoz“, „visszatükröz“ vagy „megtagad“ a művész világnézete és pártállása szerint. A megélt vagy megfigyelt élet szerephez juthat az irodalomban, viszont nem lehet elképzelni az élet megélését és megfigyelését az irodalom közbejötté nélkül. Az irodalom annyi szállal szövődik át az emberen, hogy lehetetlen megkülönböztetnie saját magától. A hal nem tudja, hogy a víz lényegében különbözik tőle, mert hiszen nemcsak kívülről, hanem benne is van. S ha kivesszük a vízből s a vizet is belőle, akkor a hal már nem él. Ki tudja, mennyire élünk mi benne az irodalomban s az irodalom mennyire talál helyet lelkünkben? Eleinte úgy telepszünk bele, mint egy kényelmes fürdőkádba, amely üres órában jóérzést ígér. S aztán megdöbbenve vesszük észre, hogy elárasztott, mint az óceán. Már nem is fuldoklunk: úgy látszik, az irodalom olyan elemünk, mint a halnak a víz és nincs az a boncolókés, nincs az az analízis, amely elválasztja tőle testünket-lelkünket...

Csak az „élet“ és az „irodalom“ naív és erőszakos elválasztása folytán foglalhatta el a pozitivisták korszakában a *realizmus* problémája a többi irodalmi kérdések helyét. A valósághoz való hűség (*autenticitás*, majd később *valószerűség*) primitív föltétele az irodalom elfogadásának és élvezésének; de csak ez a korszak mehetett olyan túlzásba, hogy

természettudományos babérok hajhászása kedvéért megtagadja az irodalom sajátos célkitűzéseit.

A pozitívizmus felfogása szerint az érzékelhető valóság a modell s vele szemben ott van annak irodalmi „képe“. Pedig amikor a regényíró leír egy hegyet, még ha notesszel kezében figyelte is meg, az elgondolás és kifejezés síkjába csak e sík törvényei szerint helyezheti át. S lehetetlen, hogy régebbi megfigyelések és *olvasmányi emlékek* ne toduljanak ilyenkor fantáziájába, s bizony sokszor az *olvasott* hegy válik döntővé, mert megélt és olvasott vonások, azaz a magunk és mások (az írók) tapasztalatai között itt már nincs különbség: bennünk azok teljesen homogénné váltak.¹ Jules Renard kigúnyolja a „L'Écornifleur“ hőst, aki a tenger élvezésére úgy készül elő, hogy híres tengerleírásokat olvas. A természet szépségeihez és a műemlékekhez úgyszólván kizárólag irodalmi utak vezetnek. Rousseau, Lamartine, a lakisták, Petőfi meg a többiek nemcsak fölfedezik a természetet, hanem jócskán hozzá is adnak a magukéból. Minden napszakhoz, minden tájhoz, minden katedrálishoz irodalom tapad, — s ha még csak tapadna!²

S amikor a valóságérzést állapítja meg a hitelességre szomjas ember³, nem is veszi észre, hogy sohasem az irodalommentes „valóságot“ teszi a mérleg másik serpenyőjébe, hanem vagy a maga régebbi tapasztalatait (szubjektív, és szegényes skálájú mérték), vagy a már régebben irodalomba rögzített valóságot (objektív és kollektív mérték, óriási és változatos anyaggal).

Valóságképünk — mint általában minden, ami gondolatunkban képpé alakul ki — nemcsak formáját, struktúráját köszönheti az irodalomnak, hanem anyagának (vonásainak) jelentékeny részét is. *Emberismeretünk* alaposabb megvizsgálása után ki fog derülni, hogy anyagának és módszereinek csekély hányada az örökölt, nevelésen át kapott vagy saját tapasztalatból származó. A civilizáció, a munkafelosztás, az életirám gyorsulása eltompította az átlagember megfigyelőképességét s ez ugyan nem szolgáltatna neki elég fegyvert a létért való küzdelemben. Ideje sincs „emberi dokumentumokat“ gyűjteni: az író az egyetlen ember, akinek erre nem kell sajnálnia az időt.

Máshol mutattuk ki, hogy a modern irodalom évtizedeken át mennyire főképp a *lélektani fölfedezésre* törekedett, mennyire elhanyagolt minden más irodalmi célkitűzést a pszichológiai ismeretkincs gazdagí-

¹ Duhamel „Éjféli vallomás“-ának hőse mondja: „Értse meg, hogy kevés tisztán személyes (*absolument personnels*) emlékem van. Ezek mellett anyám számtalanszor elmesélt bizonyos történeteket az apámról, úgy, hogy ezek emlékezem integráns részévé váltak s igazán meg kell erőltetnem magamat, ha meg akarom különböztetni ezeket az emlékeket a magam emlékeitől.“ (II. fejezet.)

² A természet élvezésének van fiziológiai alapja (felfrissülés, gyorsabb lélekezés stb.), de ezeket is az irodalomtudomány kutatta ki, amikor az irodalom szerepét körvonalazta.

³ Az ember gyermekkorra óta küzd tudatának egységéért, amit az álom, az idegbaj s a „tudatalatti“ anyai lázadási kísérlete fenyeget. A gyermek sokszor nem tudja megkülönböztetni az álmodott s a megélt eseményeket, amint a felnőtt nem mindig tudja külön-rendezi az olvasott s a megélt benyomásokat. Az autenticitás túlértékelése e törekvések fölöslegéből származik.

tása kedvéért.⁴ De ennek az egyoldalú versenynek megvolt az a haszna, hogy ma az irodalom nemcsak a gyakorlati emberismeret és életbölcse-ség sokizú, ős borát szűri az embernek, hanem a pszichológia és a pszi-chiátria számára is előbb-utóbb kútforrássá válik.⁵

Az „alak“, a „jellem“ is csak az irodalmi síkban teljesedik ki. Hogy az irodalmi alak jellegzetesebb, tanulságosabb, következetesebb, sokszor elmondták már, s legtöbbször azzal magyarázták, hogy az író válogathat, módosíthat, „stilizálhat“. Hozzátehetjük, hogy a valóságban tapasztalható, szórványos cselekedeteknek s tevékenykedő „jellemvonásoknak“ egy egyéniségre való vonatkoztatása mindenkinek csak annyiban lehet élménye, amennyiben magáról van szó. Másoknál ilyen kerek, összefüggő vonásrendszert sohasem tapasztalhatunk. A jellemalkotás irodalmi szükségesség s a hétköznapi életben is irodalomszerű munka. Azért az irodalmi alakok tanulmányozásának a jövőben nem annyira az alakok „valóságosságára“ kell irányulnia, hanem inkább a jellemzés mint művészet *mikéntjére*, forrásaira, stílusára⁶, a közönség-gel való összefüggésére. S az alak sohasem kerül ki készen az író kezéből. Ő egy rendszer néhány fontos vagy jellegzetes pontját határozza meg, az olvasó egészíti ki a rendszernek lehetőleg minél több, de már nem konstitutív pontjával.

Az olvasó munkatársi szerepének kidomborítása azért is fontos, mert általa könnyebben megszokjuk, hogy az irodalmi ösztönök kutató-sát ne az írónál, hanem a közönségnél, az ember szükségleteinél kezd-jük.⁷ Már elmondták, hogy az író azért alkot, hogy kitágítsa élete hatá-rait a halhatatlanság felé.⁸ De azt még erőteljesebben meg kell világí-tanunk, hogy az olvasó is elsősorban azért olvas, hogy — legalább az olvasás idejére — szét pattantsa a testi lét térbeli és időbeli abroncsait. Ennek az ösztönnek, amelyet a vallásos életben is oly nagy szerep illet meg, negatív és pozitív oldala van. Negatív, mert a beteg, a boldog-talan, a bomlásra hajló ember olvasmánya segítségével menekül el, szórja szét figyelmét: „szórakozik“;⁹ pozitív, mert a szegény cseléd-

⁴ A *Útrai költő fölfedező úton*. „Napkelet“, 1929.

⁵ Az írók egyébként nemcsak a neki hagyományozott évezredek anyag juttatja kedvezőbb helyzetbe. A pszichológia tudományos művelőivel szemben ő mindig kénytelen elvégezni részletfelfedezéseinek próbáját (kontrollját), mert ő az „egész lélek“, a teljes alakok pszichológusa.

⁶ Klasszikus portré (társasjáték, amit a XVII. század művelt társadalmában mindenki megtanulhatott, a tehetségtelen ember is, s ezzel mindenki „irodalmat csinált“). Romantikus erővonalak, a dinamizmus mint a jellemzés alapja. Barokk, impresszionista stb. jellemzés.

⁷ Eszünkben sincs ilyen rövid vázlatban teljes rendszert adni, vagy két-három (lehetőleg három, mert ez a tündérmesék száma!), spekulatív úton nyert princípiumra leegyszerűsíteni azt a gazdagságot, ami az elfogulatlan kereső elé tárul, ha alázatosan közeledik az olvasás tanulmányán át az emberi lélekhez. Csak utalhatunk hasonló tárgyú előmunkálatunkra: A *detektívregény*. Budapest, 1928, bevezetés, ill. *Littérature populaire et roman policier*, „Revue de Littérature comparée“, 1928 július-szept.

⁸ Legutóbb s legerencésebben formulázva Thienemann Tivadar boroszlói előadásában (I. „Budapesti Szemle“, 1929 okt., 136. sk. 1.). L. az előbbi jegyzetben idézett tanulmányainkat is.

⁹ V. ö. ezzel a pascal-i „divertir“ értelmezését.

leány az olvasmányban hercegnők közé „élheti magát bele“, a nőtlen ember családi fészekbe, a szürke hivatalnok kalandos utazásokba, intenzív életbe. Ezért nem lehet elvonatkozni az ú. n. alsóbbrendű műfajok kutatásától, mert hiszen ezek is lehetnek ennek a felsőbbrendű szükségletnek, ennek a felszabadulásnak eszközei. Az irodalom fontos életfunkcióvá válik s ez minden megnyilvánulásának jelentőséget ad. Az antik „katharsis“-t, a klasszikus esztétika e rejtelmes és vonzó megfigyelését pszichoterápiai szempontból is¹⁰ ki kell aknázni. A romantikus „felszabadulás“, „megtisztulás“ olyan metaforák, amik dinamikus¹¹ életfelfogásra vallanak s más emberi tendenciákat állítanak a léttágítás mellé: ilyen főképp a mozgalom és változás ösztöne (eredetiség; mindenféle meglepetés és ellentét) s sok egyéb, amit másutt volt alkalmunk érinteni.¹² Míg az irodalmi tevékenység az életöszönök legmélyéről származik, az élet viszont mindig az irodalmi öntőformába folyik, ha az élet elgondolására, kifejezésére, bonyolultabb élvezésére, áthagyományozására kerül a sor.

Fritz Mauthner „Kritik der Sprache“ c. bátor és szellemes könyvében újjal megalapozta és végigfejtette azt a megfigyelést, hogy a nyelv nemcsak a kifejezésnek, hanem a (racionális) gondolkodásnak is formadó eszköze s csak az intuitív gondolkodás lehet el nélküle.¹³ Nem tesszük függővé megállapításainkat ettől az elmélettől, amelynek megvillantása is elég ahhoz, hogy rávilágítson az irodalom méltóságának, szükség-szerű imperializmusának arra az útjára, amelyet eszköze s egyben anyaga, a nyelv biztosít számára.

Amióta Lessing a nyelv (a beszéd) nevében vont határt a költészet s a festészet közé, újra meg újra fölmerül az irodalom tágabb vagy szűkebb felfogásának vágya. Lessing a képzőművészettől féltette az irodalmat, mesyéje védőberendezésnek készült.¹⁴ Th. Gautier-t viszont éppen az eszmék, a beszéd „betolakodása“ aggasztotta s ő a képzőművészetektől kért segítséget ellenük. Gautier elméletének bukása nem igazolta ugyan teljesen Lessinget, de nyilvánvalóvá tette, hogy az irodalom nem zárkozhatik el az ideológiák elől. A szellemtörténet, mely más úton jutott ugyanerre az eredményre, nyilvánvalóvá s valószínűleg véglegessé teszi a panasztétizmus csődjét.

Ma nincs okunk félteni az irodalmat a képzőművészetek inváziójától. Inkább arra van példa, hogy a centrálisabb elhelyezésű, általánosabb és mozgékonyabb *irodalom* hatol be a képzőművészetekbe. Nem itt a helye, hogy végigkísérjük a műkritika hiábavaló erőfeszítéseit teljes függetlenségének kivívására, s Diderot óta mind a mai napig

¹⁰ V. ö. *L'Auteur de „Chantecler“*, *Poète de la suggestion* c. cikket („Chantecler“, 1931 ápr. 25. sz.).

¹¹ A szót más értelemben használjuk itt, mint Thienemann professzor (*Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 2. kiad., 9. sk. 1.).

¹² L. a 7. jegyzetet.

¹³ Az irodalom sem fér el egészen a nyelvben. Az író a sorok közt is ír s az olvasó a sorok közt is olvas. Ezért nem lehet egy könyv soha kétszer ugyanaz.

¹⁴ *Laokoon*; *Lettre sur les aveugles*, *Lettres sur les sourds-muets* (Diderot); *Viertes Wäldchen* (Herder). L. *Diderot und Herder*, „Herrig's Archiv“ és kny

megállapítsuk, hogy a kép tárgyának irodalmi mellékszövegei sokszor milyen döntően kerekednek a technikai, tisztán festői, szobrászi alaphang fölé. Érdekesebb, hogy sok, rajzban és színezésben jelentéktelen modern képet találunk „figyelemreméltónak“ vagy meghatónak azért, mert (rendesen intellektuális) hangulatsort indít meg, vagy mert merészen fogalmazott hitvallást képvisel.¹⁵ Némiképp hasonló a programzene, a szimfónikus költemény s különösen a soha el nem készülő operákhoz írt nyitányok esete, amelyeknek hatását sokszor erőteljesen irányítja a címük a benne rejlő irodalmi célzással.

Az ideológiák, a problémák, a kulcsok és tézisek bizonytalan helyzete az irodalomkutatásban, amely itt-ott mégiscsak a „l'art pour l'art“ vonzó túlzásának s goromba egységének hatása alá kerül, lehetetlen feladat elé állítja az irodalomtörténészt, aki a „szépirodalomra“ méretezett eszközeivel nem tud igazában hozzáférni az intellektuális típusú lángelméhez. Pedig közben az ideológia egyre jobban behatolt a művészetbe s a művészet értelmezésébe és szellemi irányításába. Itt csak futólag emelhetünk ki egy-két tünetet: a művész és a tudós rangkülönbségének csökkenése s a tudományos (intellektuális) divat betörése az irodalomba; az irodalom és az irodalomtörténet összefolyása és homogénné hasonlása¹⁶; a „vie romancée“¹⁷ s vele a tudományos vulgarizáció új divatja a szépirodalom rovására.

*

E vázlat nem képvisel kész rendszert, amely egyetlen ötlet kacsalábán forog. A vetésnek is megvan az értelme s a jelentősége, nemcsak az aratásnak. Célunk csak az volt, hogy meggyorsítsuk, tudatossá tegyük az eszmék érését, meggyöngítsük az irodalmat szűkítő, lealacsonyító vagy az élet talajától elszakító elméleteket és előítéleteket. Az irodalom jelentőségét nem annyira az irodalom munkásai kedvéért, az ő önbizalmuk emelése végett fejtettük ki, hanem azért, hogy az irodalomtörténet mellé odakívánják annak az irodalomnak rendszeres vizsgálatát, amely egyrészt fontos életjelenségek kulcsa, másrészt maga is sokszor kér kulcsot a tipikus s kollektív élet tanulmányától.

Az irodalom és az élet kapcsolatának ez a felfogása egyúttal módszeres tanulságokat is termelt. Az irodalom pszichológiai kincsét két irányban is ki kell aknáznunk: gyakorlati irányban, mely a megfigyelő *írótól* a megfigyeléseket felhasználó *olvasó* felé mutat; elméleti irányban, amely a pszichológiai dagály természetét s maximumát tanulmányozó *kritikustól* az emberi élet s az emberi művészet kölcsönhatásának záloga,

¹⁵ A kubizmus pl. egészen irodalmi (intellektuális) tan, nem formáival akar tetszeni, hanem mintegy irodalmi manifesztum kifejezése.

¹⁶ Cysarz szerint (*Literaturgeschichte als Geisteswissenschaft*) Goethe műveinél nagyobb hatású életformája. Ő panaszkodik a XIX. század „önéletrajzi vonása“ miatt is. Petőfinek, mint a pusztai költőjének és Tyrtaeus-típusnak élete a nagyközönség fantáziájában ugyanabból az anyagból való, mint hőseinek élete. Mintha János vitéz vagy Bolond Istók testvére volna.

¹⁷ Ebben, persze, az amerikanizmus szelleme is hibás, amely többre becsléti velünk a regényt, ha hőse Disraeli vagy Byron nevét viseli. Ezt ismerni „hasznos“; a költött nevű (de talán értékesebb, élőbb) emberre nem érdemes pazarolni a pénzzel mérhető időt.

a *remekmű* felé halad. Az előbbi esetben a lélektané minden haszon, s a legfontosabb feladat az, hogy alkalmas formában elfogadtassuk vele az irodalom sokezeréves ajándékát. A második esetben a lélektani elemzés irodalmi szerepét és jogait mérlegelve kell eljutnunk — mintegy kivonási művelettel — a többi irodalmi „tényező” szerepéhez és jogaihoz.

Az irodalmi valószínűség fogalmának revíziója üdvös felfrissülést ígér a realizmus, a jellemzés, a típusok, stb. kutatásában; az eszmék függetlenségi harca az irodalomban emennek olyan tágabb felfogásához vezet el, amelynek természetesen semmi köze nem lehet a spekulatív és dogmatikus esztétika időnkint megismétlődő kirándulásához a világ-űrbe, hanem annál több köze lesz a bő és tiszta irodalmi anyagra, mint biztos alapra építő, lassú és türelmes munkához.

DEBRECENI EGYETEM KÖNYVTÁRA

13245 /1958